

речень і частин статті не пробуджуються в його душі відповідні уявлення і поняття, то читання його чисто механічне, несвідоме" [3, с. 229].

Отже, Т. Лубенець узгоджував формування в учнів уміння читання з принципами науковості, систематичності, послідовності, ґрунтовності, свідомості, виховального навчання, народності. Розуміючи читання не тільки як засіб набуття знань, а й як шлях до самовдосконалення, він писав, що це вміння може дати поштовх і розумовому, і моральному розвитку, а може сприяти лише виробленню пустої фантазії та нерозсудливої чутливості. "Кожному вчителю необхідно пам'ятати, що читання взагалі дає різні результати залежно від того, як воно викладалось у школі" [3, с. 242].

Сучасна вітчизняна педагогічна наука перебуває в постійному пошуку інноваційних технологій, систем навчання, досліджує спадщину видатних просвітителів. На нашу думку, цінний здобуток педагога Т. Лубенця щодо формування читацьких умінь і навичок молодших школярів відзначається багатогранністю, цікавим змістом, тому заслуговує на подальше вивчення й творче впровадження у практику.

Список використаної літератури

1. Волошина В. Я. Т. Г. Лубенець про активність розумової діяльності учнів / В. Я. Волошина // Педагогіка. — Київ, 1974. — Вип. 13. — С. 138—146.
2. Волошина В. Я. Педагогічна й освітня діяльність Т. Г. Лубенця / В. Я. Волошина. — Київ : Видавничий центр "Академія", 1999. — 128 с.
3. Лубенець Т. Г. Педагогические беседы. Изд. 2-е, дополн. и перераб. / Т. Г. Лубенець. — Санкт-Петербург : Изд. П. В. Луквникова, 1913. — 578 с.

В статті проаналізовані педагогічні погляди Т. Лубенця на рішення проблем формування школярів-читачів. Сосредоточено увагу на тих методичських рекомендаціях ученого, які залишаються актуальними для сучасної початкової школи.

The article contains the analysis of T. Lubentsya views concerning the problems of forming pupils as readers. Attention is focused upon the recommendations of the scholar which are still topical for today's primary school.

Надійшла до редакції 25 лютого 2015 року

ПОЛІТИКА. КУЛЬТУРА. МИСТЕЦТВО

УДК 002.2-047.86:351.751.5(100)".../2015

*Оксана Федотова,
доктор історичних наук,
професор НАКККіМ*

Спалення книг як прояв цензурного контролю над культурою

Статтю присвячено практиці спалення небажаних творів друку як одній із форм цензурного контролю над культурою. Надано загальний огляд історії нищення книг, починаючи з давніх часів і до сьогодні.

Ключові слова: спалення небажаних творів друку, форма цензурного контролю, культура, історія нищення книг.

Здавна в історії людства джерелом знань була книга. Залежно від панівної ідеології певного суспільства, саме вона віддзеркалювала усі зміни політичної кон'юнктури, ставала об'єктом цензурних заборон. Іноді влада вдавалася і до безжалісного нищення шкідливих творів аж до їх спалення. Тому історія культури знає багато прикладів ганебної розправи саме над книжковою спадщиною.

У 605 р. до Р. Х. Іоакім, цар Іудеї, прийняв рішення спалити книгу пророцтв Ієремії, що стало одним із перших фактів прояву духовного вандалізму [10].

Жорстокою цензурою щодо інакодумців ознаменувався 221 р. до н. е.: китайський імператор Цинь Шихуанді звелів закопати живцем 460 вчених-конфуціанців і спалити їх історичні та філософські праці [8].

Відзначився в історії також і відомий римський полководець Юлій Цезар, який у 48 р. до Р. Х. під час воєнних маневрів наважився спалити Олександрійську бібліотеку в Єгипті, внаслідок чого згоріло 700 тис. примірників цінних античних творів [10].

Відомо чимало випадків прояву церковної цензури, спрямованої проти поширення "еретичних писань". Так, за наказом Нікейського собору в 325 р. було спалено поему ересьярха Арія "Талія".

За часів Середньовіччя також була досить поширена практика спалення "неправильних" творів. У першій половині XVI ст. під контролем католицької церкви опинилися книги французького гуманіста Е. Чапці. Автора страчено через звинувачення у виданні еретичної літератури, а його твори знищено в полум'ї святої інквізиції.

Друга половина століття відзначилася активізацією церковних процесів над книгами. Так, скажімо, лише в Європі близько шести разів спалювали Талмуд.

1660 р. за вердиктом церковної цензури знищено твори відомого англійського поета Д. Мільтона, автора "Ареопагитики" — гучної промови перед англійським парламентом, присвяченої свободі друку. Після спалення книг поет був ув'язнений.

До суворой практики розправи з небажаними творами вдавалися також і московські можновладці. Так, 1627 р. указом першого царя з династії Романових, Михайла, та його батька, патріарха Московського Філарета, було спалено твори українського друку. Показовим є те, що акти нищення українських книг неодноразово повторювалися протягом багатьох століть.

Пізніше, вже за часів Петра I, за нез'ясованих обставин вночі з 21 на 22 квітня 1718 р. загинула в огні книгозбірня

Києво-Печерської Лаври та її архів, а під час правління Катерини II, у 1780 р., згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії (знищено близько 9000 унікальних фоліантів) [11].

Надалі за вказівкою попечителя Київської округи князя П. Ширинського-Шихматова було спалено 500 книг українського байкаря Л. Глібова [5].

1833 р. за царським наказом з усіх мечетей Криму конфіскували давні історичні манускрипти та книги татарською, турецькою та арабською мовами, які знищили в багатті на центральних площах.

На 1930-ті рр. припадають масові факти розправи із творами друку за "національною ознакою". З березня до жовтня 1933 р. у 70 німецьких містах знищено чимало видань. Так, лише 10 травня 1933 р. у контексті боротьби з "німецьким духом" (твори письменників єврейської національності та зарубіжних авторів, роботи пацифістського та марксистського спрямування) у Німеччині за участі націоналістичного студентства, професури, членів СА та СС було спалено велику кількість книг "антинімецьких авторів". Лише у Берліні у вогні загинуло близько 20 000 видань. Загалом до категорії небажаних потрапили 12 500 книжок 149 авторів, до яких належать всевітньовідомі твори З. Фрейда, К. Маркса, Г. Гейне, Г. Манна, Е.-М. Ремарка, С. Цвейга та ін. [17].

Слід окремо зупинитися на ганебній практиці нищення книг у СРСР. Ще у 1922 р. у межах реалізації централізованого контролю творів друку був створений Головліт СРСР, покликаний виконувати охоронно-цензурські функції. Відтоді цей орган встановив жорсткий нагляд над друкованою продукцією. Саме у його полі зору постійно перебували книжкові фонди та бібліотечна справа загалом. Цензурне відомство на союзному та республіканському рівнях готувало спеціальні проскрипції небажаних видань, що мали бути вилучені з книготорговельної, бібліотечної, шкільної мереж та вищих навчальних закладів. Склалися покажчики "застарілої" літератури, а також зведені проскрипційні списки (посібники), які видавалися окремими книгами для суто службового користування, розсилалися відповідно до спеціального списку, нумерувалися та ретельно зберігалися. Перелічені в проскрипційних матеріалах твори, у свою чергу, передавалися до спецфондів великих універсальних та наукових бібліотек.

Насамперед відбиралася література, вилучена під час перевірок громадських бібліотек, книготорговельної мережі, музейних фондів тощо. Показово, що на зберігання до спеціальних фондів потрапляли зазвичай 1—2 примірники кожної назви, решту ж знищували. Як бачимо, така практика щодо творів друку була унормованою радянською державою.

Із початком Великої Вітчизняної війни наказом № 192 уповноваженого РНК СРСР із охорони військових таємниць у пресі та начальника Головліту було запроваджено термінову евакуацію найважливіших документів, що стосувалися радянського періоду й висвітлювали історію Комуністичної партії. У разі порушення термінів виконання цієї роботи співробітники органів НКВС та Головліту мали право ліквідувати небажані архівні й бібліотечні фонди. Скажімо, наприкінці літа 1941 р. у Миколаєві знищено архівні матеріали різного ступеня таємності, а у вересні, незадовго до відступу радянських військ із Києва, викинуто на подвір'я Центральної бібліотеки Академії наук УРСР та спалено 100 тис. рідкісних видань спецфонду [16].

Того самого року фактами духовного вандалізму відзначилися в історії румунські війська. Після окупації Бессарабії в ході здійснення політики румунізації представниками нової влади провадилося вилучення з бібліотек книг нерумунською мовою та їх знищення. Так, лише у Кишиневі спалено 1 200 000, у Тирасполі — 250 000 видань, а в Бельському повіті — 15 вагонів книг [15].

Після 1945 р., за свідченням німецького дослідника доктора Р. Хеніга, союзними військами під егідою денаци-

фікації тільки в Німеччині було знищено 34 645 назв, у тому числі твори Ф. Ніцше, Г. Бенна, Фрідріха Великого, "Тенісний буквар", "Буквар конярства" і навіть вірші Вальтера. Повний ліквідації, зокрема, підлягали усі без винятку підручники часів нацизму [21].

У повоєнний період на західних українських землях радянська влада також запроваджувала подібні методи боротьби з ідеологічно ворожими книгами. Так, за свідченням А. Стечак, мешканки Бойківщини, 1949 р. під час пошуку опергрупою "бандерів" на горіщі знайшли "небажані" книги, знесли їх та запалили прямо посеред хати. Показово, що ті твори пережили буремні події Другої світової війни, оскільки дідусь оповідачки зміг врятувати їх, поклавши у скриню і закопавши у землю. Які ж видання було спалено? Серед "ворожої літератури" опинилися Біблія, "Кобзар" Т. Шевченка, "На уходах" А. Чайковського, книги "Не тією стежкою", "Під гільйотиною", "Маркіян Шашкевич", "Кармелюк" та інші [12].

Тривала й ганебна практика спалення бібліотек. Велику пожежу за дивних обставин (як писали постфактум у самвидавній пресі, на полицях стелажів виявлено розсипаний червоний фосфор, який від взаємодії з водою інтенсифікує процес горіння) було влаштовано в 1964 р. у Києві у відділі україністики бібліотеки АН УРСР, внаслідок чого втрачено чимало цінних книг та періодики (500 тис. томів згоріло та 50 тис. пошкоджено безповоротно) [4]. Пожежа тривала три дні. Показово, що на момент прибуття пожежної команди у всьому районі було відключено воду. За офіційною версією слідства, співробітник бібліотеки, дехто В. Погружальський, помстився адміністрації закладу за особисту образу, влаштувавши підпал завдяки одній коробці сірників. Однак ця версія не витримує жодної критики, оскільки організувати пожежу на такій великій площі в такий спосіб неможливо. Переконливим із цього приводу є свідчення українського дипломата та письменника О. Овсяка, який у бесіді з колишнім заступником міністра закордонних справ УРСР А. Кисілем отримав таку інформацію: "Нам подзвонили в ЦК, що бібліотека горить, і ми негайно кинулися туди. Вскочили в приміщення, і там на всіх стелажах з українськими виданнями, особливо дореволюційними та емігрантськими, висіли таблички з написами "К сожжению". КДБ все це зробив" [23]. Отже, пожежа бібліотеки була спланованою диверсією.

Протягом наступних років підпали продовжувалися. Лише з 1969 по 1979 рр. прокотилася хвиля загадкових пожеж у відділах україніки в бібліотеках Академії наук, музеї "Софія Київська", книгосховищі Видубицького монастиря в Києві, медичного інституту в Тернополі, Успенської церкви та Музею українського мистецтва у Львові. Подібні пожежі на тому етапі сталися і в національних бібліотеках інших союзних республік (Тарту, Самарканд, Ашхабад).

На жаль, ганебні випадки спалення творів друку мають місце і на початку XXI століття. Свідченням тому є прояви духовної цензури. Скажімо, 14 травня 1995 р. на подвір'ї однієї з церков Москви за участі єпископа Істринського Арсенія та настоятеля храму о. Олега Стеняєва було спалено твори Л. Толстого, М. Реріха, В. Соловйова, о. С. Булгакова, о. П. Флоренського та інших авторів. За словами віце-президента Інформаційно-дослідного центру "Панорама" О. Верховського, спалення богословської літератури неодноразово відбувалися в ряді монастирів, проте ці факти ретельно замовчувалися [15].

5 травня 1998 р. у Росії за розпорядженням єпископа Єкатеринбурзького і Верхотурського Никона на подвір'ї єпархіального Духовного училища також спалено праці відомих православних богословів О. Меня, О. Шмемана, І. Мейендорфа, М. Афанасьєва [13].

Зустрічаються також прояви ідеологічної цензури щодо друкованих видань у галузі освіти. Так, 2014 р. Міносвіти

окупованого Криму виявило ініціативу щодо ревізії небажаних творів у школах півострова. Під цією егідою був складений спеціальний список забороненої літератури загальною кількістю 2442 найменування, до яких увійшли книжкові видання, періодика, листівки, тексти пісень, які передбачалося спалити за участі співробітників правоохоронних органів та представників управління освіти. Нещодавно в одній зі шкіл Сімферопольського району, за свідченням члену меджлису кримськотатарського народу Е. Барієва, ультраправими російськими організаціями під гаслом "Спали українські книжки" на очах у дітей було безжалісно пошматовано та спалено ряд книг українською та кримськотатарською мовами, зокрема підручників. Деякі учні хотіли забрати книги додому. Одному зі школярів вдалося врятувати українсько-англійський словник та сховати його. Що ж стосується ганебної практики спалення книг кримськотатарською мовою, то аналогічні випадки мали місце в 1783 р. при анексії Криму, а також в 1833 і 1928 рр., коли навмисно знищено рукописи і твори друку кримчаків [6].

Наслідки історичної практики розправи з книгами свідчать про те, що нація, яка втратила значимий пласт документальних ресурсів, має вагомий прогалини у національній духовній культурі. Так, результатом діяльності комуністичної диктатури в Україні стала масштабна духовна катастрофа, чим пояснюється відсутність багатьох цінних наукових, суспільно-політичних, художніх видань радянського періоду у фондах сучасних книгозбірень.

Не випадково, починаючи з 10 травня 1947 р., у Німеччині щорічно відзначається День пам'яті спалених книг. Ще у 1995 р. у Берліні на площі Бебеля був встановлений пам'ятник ізраїльського архітектора М. Ульмана у формі приміщення з порожніми книжковими полицями, накритего зверху скляним дахом, що нагадує про факт духовного вандалізму 1933 р. На пам'ятній таблиці викарбовано цитату з трагедії Г. Гейне "Альмансор": "Це була лише прелюдія, там, де спалюють книги, згодом спалюють і людей" [2]. Показово, що 2006 р. Центр європейсько-єврейських досліджень імені Мендельсона в Потсдамі вніс пропозицію створити "Бібліотеку спалених книг" та поновити 316 із усієї кількості знищених творів, надавши можливість користуватися виданнями цієї серії навчальним закладам країни. Того самого року побачило світ перше видання — збірка творів Х. Пройса (розробника проекту Веймарської конституції 1919 р.), по примірнику якої отримали депутати Бундестагу.

І ось, нарешті, останній випадок, коли в огні загинула величезна кількість творів друку. 30 січня 2015 р. здійнялася пожежа в Бібліотеці Російської академії наук, фонд якої становить 14,2 млн примірників. Показово, що за радянських часів книгозбірна мала один із найбільших на терені СРСР (усього існувало 28, [20]) спецфонд заборонених видань, у якому зберігалися унікальні книги та періодика. Вогонь знищив близько 20% цінних бібліотечних фондів російської наукової та культурної спадщини [23]. Мимоволі виникають аналогії зі згаданою вище "Справою Погружальського".

У контексті досліджуваної теми пригадується роман Р. Бредбері "451 градус за Фаренгейтом", що побачив світ 1953 р. Назва твору віддзеркалює температуру горіння паперу, і це дуже символічно, оскільки головний герой-пожежник "на користь суспільства" мусить спалювати заборонені книги. Однак із часом він розчарується в ідеалах тоталітарного суспільства та приєднується до нелегальної групи маргіналів, які напам'ять заучують тексти творів, аби врятувати їх для нащадків.

Загалом підсумуємо, що спалення книг є ганебним фактом в історії людства та світовій культурі, оскільки право на вільне вираження власної думки — ознака демократичної та правової держави.

Отже, питання відновлення спалених та знищених іншими способами творів друку залишається вельми актуальним для нашої країни. Це, безперечно, допомогло би за-

повнити наявні лакуни в національному бібліотечному фонді. На перевидання чекають проскрипційні списки та покажчики заборонених свого часу видань.

Список використаної літератури

1. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму / В. Баран // Сучасність. — 1994. — № 6. — С. 104—117.
2. Берлінський меморіал сожженим нацистами книгам. — Режим доступу: http://rg-rb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=13706. — Загл. с екрана.
3. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 69—76.
4. Білокінь С. Пожежі Київської публічної бібліотеки АН УРСР 1964 та 1968 років. — Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/LibraryFire.html>. — Назва з екрана.
5. Вірченко Н. Документи про заборону української мови (XVII—XX століття). — Режим доступу: <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko1.htm>. — Назва з екрана.
6. В Криму спалили українськомовні книжки. — Режим доступу: <http://xnyttbbfcpz.com.ua/novini-sv-tu/v-krimu-spalili-ukra-nsk-knizhki.html>. — Назва з екрана.
7. В Німеччині відзначають День спалених книг. — Режим доступу: <http://www.ispravda.com.ua/short/2012/05/10/84903/>. — Назва з екрана.
8. З кого російський уряд взяв приклад палити книжки. — Режим доступу: http://espresso.tv/article/2014/09/22/z_koho_rosiyskyy_uryad_vzuyav_pryklad_palyty_knyzhky. — Назва з екрана.
9. Каракоз О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917—1939 рр.) : автореф. ... канд. іст. наук / Олена Олександрівна Каракоз. — Київ : [б. в.], 2006. — 21 с.
10. Коротка історія цензури: [пер. Я. Чайковського] // Галицький кореспондент. — № 22. — 1 черв.
11. Марченко М. Бібліотеки спалили, бо в них були українські книги. — Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/istoriya-movi-biblioteki-spalili-bo-v-nih-buli-ukrayinski-knizhki/456527>. — Назва з екрана.
12. Про спалення книг: народне оповідання Бойківщини / Записав, упорядкував та літературно опрацював М. Зінчук. — Режим доступу: <http://proridne.org/folklore/stories>. — Назва з екрана.
13. РПЦ / Борьба с инакомыслием. — Режим доступу: <http://lurkmore.to>. — Загл. с екрана.
14. Ряполова М. Книги под замком / Мария Ряполова // Сегодня. — 2014. — 23 апр.
15. Сожжение книг. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/296361>. — Загл. с екрана.
16. Судьбы трофейных архивов: [Интервью с Патрицией Кеннеди Гримстед] // Литературная газета. — 1991. — 2 окт. — № 39 (5365). — С. 13.
17. Сьогодні — День пам'яті про публічне спалення книг нацистами. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/world/114986-sogodni-den-pamyati-pro-publichne-spalennya-knig-natsistami.html>. — Назва з екрана.
18. Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово: за матеріалами роботи політконтролю НКВД—ДПУ / В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1. — С. 12—22.
19. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Юрій Шаповал // Бахмутський шлях. — 2001. — № 1—2. — С. 84—110.
20. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.) : монографія / О. О. Федотова. — Київ : Парламентське вид-во, 2009. — 352 с.
21. Хенніг Р. Сожжение книг. — Режим доступу: http://holocaustrevisionism.blogspot.com/2013/05/blog-post_2246.html. — Загл. с екрана.
22. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. — Київ : ВД "КМ Академія", 2003. — 184 с.
23. Якщо рукописи не горять, чому палають бібліотеки?. — Режим доступу: <http://www.uamodna.com/articles/yakscho-rukopisy-pegoryatj-chomu-palayuutj-biblioteki/>. — Назва з екрана.

Стаття посвячена практиці сожження нежелательних произведений печати как одной из форм цензурного контроля над культурой. Автором дан обобщенный обзор истории уничтожения книг, начиная с древних времён и до сегодня.

The article is devoted to the practice of burning unwanted printed works as a form of censorial control culture. Historical overview of the book destruction from ancient times up today is given by the author.

Надійшла до редакції 26 лютого 2015 року